

УДК 341.01

**ПРАВОВІ РЕФОРМИ ЗЕМЕЛЬНИХ ВІДНОСИН 1861 р.:
ОСОБЛИВОСТІ РЕАЛІЗАЦІЇ В УКРАЇНІ**

Бурдін М.Ю., к. ю. н., доцент,
начальник кафедри теорії та історії держави і права
Харківський національний університет внутрішніх справ

Стаття присвячена критичному аналізу проведених Олександром II у 1861 р. правових реформ у сфері земельних відносин. Визначено їх вплив на розвиток суб'єктів земельної власності, зміцнення основ капіталістичного виробництва в сфері сільського господарства та подальшу монетаризацію. Прослідковано, що реформи, хоч і з запізненням, сприяли відродженню самоврядування на українських землях з елементами козацьких традицій та норм Литовського Статуту. Реформи засвідчили, що Росія, прагнучи утвердитися в європейському геополітичному просторі, намагалася довести європейській спільноті, що правові норми землеволодіння на Лівобережній Україні співмірні з нормами, діючими на українських землях у складі Австрійської монархії.

Ключові слова: земельні відносини, правові реформи, суб'єкти земельної власності, українські землі, Російська імперія, Олександр II.

Статья посвящена критическому анализу проведенных Александром II в 1861 г. правовых реформ в сфере земельных отношений. Определено их влияние на развитие субъектов земельной собственности, укрепления основ капиталистического производства в сфере сельского хозяйства и дальнейшую монетаризацию. Прослежено, что реформы, хотя и с опозданием, способствовали возрождению самоуправления на украинских землях с элементами казачьих традиций и норм Литовского Статута. Реформы показали, что Россия, стремясь утвердиться в европейском геополитическом пространстве, пыталась доказать европейскому сообществу, что правовые нормы землевладения на Левобережной Украины соизмеримы с нормами, действующими на украинских землях в составе Австрийской монархии.

Ключевые слова: земельные отношения, правовые реформы, субъекты земельной собственности, украинские земли, Российская империя, Александр II.

Burdin M. Yu. LEGAL REFORM LAND RELATIONS 1861: FEATURES IN UKRAINE

The article is devoted to a critical analysis of the legal reforms carried out by Alexander II in 1861 in the sphere of land relations. Their influence on the development of subjects of land ownership, strengthening the foundations of capitalist production in the sphere of agriculture and further monetarization is determined. It is traced that the reforms, albeit with a delay, contributed to the revival of self-government on the Ukrainian lands with elements of Cossack traditions and the norms of the Lithuanian Statute. Reforms showed that Russia, trying to establish itself in the European geopolitical space, tried to prove to the European community that the legal norms of land ownership in the Left Bank Ukraine are commensurate with the norms acting on Ukrainian lands as part of the Austrian monarchy.

Key words: land relations, legal reforms, subjects of land ownership, Ukrainian lands, Russian Empire, Alexander II.

Історія держави і права Росії, в складі якої були українські землі, засвідчує, що майже всі плани російського самодержавства з реформування земельних відносин були тією чи іншою мірою обумовлені поразками російської армії на фронтах. Реформи 1861 р. були спричинені тим, що війна Росії проти Туреччини та її союзників була для Росії програшною. Ось як описує ці події тодішній військовий службовець морсько-

го міністерства князь Д. Оболенський: «Наші справи в Криму щоденно стають гіршими: союзники зібрали під Севастополем близько 300 тисяч військ, а ряди наших героїв з кожним днем меншають, підкріплення немає» [1, с. 267]. Побіжно зауважимо, що військові події того часу в історії держави і права Росії і України подавались як «героїчна оборона Севастополя», хоча згідно укладеній угоди поразка Росії у війні 1854-1855 рр. була

загальновизнаною; одна із статей цієї угоди забороняла Росії мати свій військовий флот у Чорному морі, південна частина Бессарабії відходила до Туреччини. Серед причин поразки Росії у війні варто насамперед відзначити економічну і військово-технічну перевагу союзників, а російська військова промисловість виявилась нездатною задовольнити потреби військ. Війна стала поштовхом до змін всередині держави, зокрема відміна кріпосного права стала початком політичної модернізації імперії [1, с. 267].

Актуальність теми посилюється тим, що всередині XIX ст. в Росії кріпацькі інститути стали предметом різкої критики представниками національно-визвольного руху України, Білорусії та інших народів і народно-визвольного руху російського дворянства. В цей час якраз і зароджується народницька ідеологія, яка ставила за мету нейтралізувати національно-визвольну боротьбу від окупації Російської імперії та втягнути національно-демократичні сили у спільну боротьбу лише проти інституту кріпацтва. Слід акцентувати увагу на тому, що в цей час в російський і український простір почали проникати ідеї соціалізму і комунізму. У зв'язку з цим перед нинішньою наукою постало завдання глибше вивчити і комплексно дослідити соціально-економічні та ідейно-світоглядні чинники реформування земельних відносин 1861 р. в контексті сучасного українського державотворення.

Виклад основного матеріалу. З погляду становлення в сучасній Україні демократично-правової культури європейської цивілізації у цьому вкрай важливому поступі здійснювалися також і адміністративно-правові реформи земельних відносин 1861 р., оскільки інститут кріпацтва суперечив ідеям Європейського Просвітництва і виробничим відносинам капіталізму. Отже, як у 1861 р., так і нині існує необхідність реформування земельних відносин за взірцем європейської правової культури. Сьогодні бачення майбутнього земельних відносин в Україні, як і в 1861 р., контрастує із залишками застарілої правової системи, зокрема у сфері земельної власності і землеволодіння. Цілком імовірно можна визнати таку ситуацію досить подібною, оскільки в 1861 р. була спроба подолати общинну форму землеволодіння та інститут державно-владної опіки над

суб'єктами земельної власності. В цьому плані залишки колгоспної власності і партійно-номенклатурного управління в сільському господарстві ускладнюють реформування земельних відносин. Подібна ситуація відбулася і в УНР. Акцентуємо увагу на тому, що як у минулому, так і в сучасній Україні не вдалося завершити реформування земельних відносин за взірцем європейської цивілізації.

Зазначимо, що внаслідок майже трьохсотрічного перебування України в складі Російської імперії в свідомості українського суспільства склалися досить неоднозначні за своїм ціннісно-світоглядним смислом погляди на інститут кріпацтва, його соціально-економічну тканину – російську общину та сутність реформ, проведених російським самодержавством. Марксистсько-ленінська правова наука розглядала інститут кріпацтва як складову загальноєвропейської феодальної формації, при чому замовчувалося, що в європейських державах великі землевласники поділяли владу з монархами, в Росії ж інститут самодержавства зрівняв у підданстві всі дворянські стани з селянами. Крім того, в європейських монархіях міста були під юрисдикцією Магдебурзького права, яке гарантувало захист суб'єктів земельної власності міщан і частково селян. Інститут кріпацтва в російському самодержавстві не мав аналогу в історії держави і права європейських країн взагалі. Значна частина українського селянства з часів Петра I та Катерини II були закріпачені і позбавлені будь-яких громадянських прав і свобод, в той час як на західноукраїнських землях тогочасні держави гарантували селянам право земельної власності, сімейного господарювання і привласнення продуктів своєї праці.

У своєму щоденнику (27 квітня 1875 р.) О. Никитенко писав, що імператор Олександр II зняв з Росії камінь, який десять силачів не змогли б підняти. Ця метафора стосується безпосередньо підписаного Олександром II «Положення про селян, що позбавлялися кріпацької залежності» від 19 лютого 1861 р. Цей маніфест сповістив про звільнення селян. Їм дарувалась особиста свобода і відповідно ряд громадянських і майнових прав, наприклад, право переходити в інші стани, відкривати торгівельні і промислові заклади. При цьому вони залишались людьми податного стану і

могли бути піддані тілесним покаранням [1, с. 270]. Олександр II, як і його попередники Петро I і Катерина II, провів земельні реформи для того, щоб, по-перше, виглядати ліберальним демократом та увійти в історію реформатором-просвітителем; по-друге, задовольнити прохання багатьох представників поміщицького стану чорноземних районів, тобто переважно українських земель. Слід зазначити, що «в чорноземних районах поміщики були зацікавлені звільнити селян навіть і без викупу, але і без землі, позаяк земля в цих місцях є найбільшою цінністю; в нечорноземних губерніях поміщики були готові відпустити селян із землею, але вважали необхідним, щоб їм компенсували втрату оброку, що вони отримували від безземельних селян» [1, с. 270]. Як видно із наведеного, у середовищі поміщиків-землевласників намітилися розбіжності у їх ставленні до інституту кріпацтва та самих селян-кріпаків. Значна частина поміщиків на власному досвіді виробництва сільськогосподарської товарної продукції переконалися, що вільний найманий працівник буде зацікавлений отримувати заробітну плату від продуктивності своєї праці, а тому вони хотіли, щоб уряд Росії, скасувавши інститут кріпацтва, залишив у їх власності родючі землі. В такий спосіб збільшилась чисельність найманої робочої сили і зросте конкуренція на ринку праці. Малородючих ґрунтів на території України майже не було, а тому інші варіанти звільнення селян залишаємо за дужками.

Згідно вищевказаного маніфесту, правові норми скасування кріпацтва передбачали різні механізми набуття прав власності на землю селянами. Для степової зони України були встановлені три норми: нижча, вища і наказова, тобто значна частина селян могла перейти у служиле дворянство й отримати так званий наказовий наділ, інші мали можливість викупити меншу або більшу частину землі у поміщика. При цьому зазначалось: якщо до реформи селянське подвір'я мало меншу норму, ніж передбачалось маніфестом, то поміщик зобов'язаний був віддати частину своєї землі селянину. В сільському повсякденному мовленні ці «відрізані» у поміщика землі називались «відруби».

Слід відзначити, що маніфест практично законсервував інститут общинного

землеволодіння Росії, що в подальшому розвитку історії держави і права України негативно вплинуло на реформування земельних відносин. Так, наприклад, якщо селянин, голова сімейного подвір'я, викупив у поміщика земельний наділ, то ця земля ставала общинною власністю, а община «зв'язувала його по руках і ногах: наділ не продавати, а здавати в оренду тільки членам общини» [1, с. 271].

Скасування інституту кріпацтва одночасно передбачало реформу адміністративного управління сільськогосподарським виробництвом. В сільській місцевості розпочалася широкомасштабна акція організації інститутів земельного самоврядування, первинною одиницею якого була в Росії сільська община, в Україні – сільська громада. Для Росії сільська община як інститут землеволодіння і об'єкт державного управління була найбільш консервативною і неподдатливою для реформування. С. Вітте писав, що «общинне користування являє собою одну з початкових форм, корисну в умовах примітивного хліборобства і недорозвиненого громадського устрою, що не може забезпечити індивідуальних прав» [2, с. 87]. Подібну оцінку общинному землекористуванню дав і відомий російський правник Б.Чичерін, який вважав, що справжні причини бідності російського селянина полягають в його закріпаченні общиною і в круговій поруці. Він був глибоко переконаний, що подальший розвиток земельних відносин в Росії має бути сконцентрований на тому, щоб розробити такі державно-правові механізми землеволодіння і землекористування, які б повністю знищили общину і забезпечили перехід її членів до індивідуальної земельної власності [3, с. 106]. Отже, земля, її природні ресурси, біологія і біохімія ґрунту для сільськогосподарського виробництва – це лише мертвий потенціал, який оживає внаслідок людської кваліфікованої сільськогосподарської праці, пошанованої в Україні і закріпленої в національній культурі. Для української спільноти реформа адміністративного управління сільськогосподарським виробництвом і регулювання земельних відносин була практично стартом відродження українського народовладдя і формування приватновласницьких форм землеволодіння у суспільному виробництві.

Істотним недоліком реформування земельних відносин в 1861 р. було те, що податкова система практично була розширена на селянські подвір'я, зокрема залишився подушний податок. Непродуманою залишилася і фінансова складова компенсації селянам за викуп, а поміщикам за відчуження землі. В цілому ж реформа, здійснена Олександром II, започаткувала одну з головних тенденцій розвитку сільськогосподарського виробництва і пришвидшила формування суб'єктів землеволодіння, які могли стати основою капіталістичного виробництва в сільському господарстві. Щодо цієї тенденції, то В.Шевченко сформулював її так: «Селянські землеволодіння розвивалися від колективного до індивідуального... Юридичне звільнення селян Правобережжя і Лівобережжя України потягло за собою інші демократичні реформи XIX ст.» [4, с. 246].

Загалом оцінка науковцями реформ земельних відносин досить неоднозначна і суперечлива. На наш погляд, адміністративна реформа сільськогосподарського виробництва була позитивним явищем і важливим кроком до відродження демократизму. Так, приміром, самоврядування здійснювалося сільськими зборами, які вирішували багато питань, а волосні зібрання старост та їх помічників і волосний суд були новими для тодішньої Росії інститутами держави і права, оскільки під час реалізації реформ виникало дуже багато суперечок як між поміщиками-землевласниками, так і між поміщиками і селянами, тому запроваджений інститут «мирових посередників» був найбільш доцільним і відповідав тодішнім умовам [1, с. 271].

Державно-правові реформи земельних відносин 1861 р. були здійснені в умовах, коли продуктивні сили сільськогосподарства України були значно більше розвинуті, ніж в центральній Росії. Крім того, окремі статті маніфесту про скасування інституту кріпацтва містили в собі елементи правової культури західноєвропейської цивілізації і були спрямовані на капіталізацію земельної власності та монетаризацію виробленої сільськогосподарської продукції. Тобто ця реформа сприяла розвитку на українських землях національної буржуазії, яка поступово усвідомлювала необхідність відмежуватися від російського самодержавства та зблизитися з європейськи-

ми державами і їх правовою культурою. Проте внаслідок тривалого перебування українських земель в складі російського самодержавства правосвідомість та інші елементи правової культури були в такому занедбаному стані, що навіть передові верстви української інтелігенції і національної буржуазії не змогли розгорнути широке коло національних громадських організацій, кооперативів та інших товариств, які становлять тканину громадянського суспільства і могли б зміцнити зв'язок сільського господарства з промисловістю та містом, що сприяло б інтенсифікації виробництва сільськогосподарської продукції.

Слід зазначити, що представники поміщицьких кіл України, Білорусії і Прибалтики звернулися до Олександра II ще у 1857 р. і запропонували йому провести земельні реформи, взявши за основу частину Литовського Статуту, і заявили государю, що «вони готові покласти кінець кріпацьким відносинам шляхом добровільного порозуміння з селянами» [5, с. 519]. Очевидним є й той факт, що революційні події в Європі, особливо в Австрії 1848–1851 рр. також істотно вплинули на рішення Олександра II провести реформи зверху, не очікуючи революції знизу. На українських землях того часу, особливо Півдня України вже відбулися зміни на основі проведених Г.Потьомкіним реформ земельних відносин, зокрема сформувалися суб'єкти земельної власності на капіталістичній основі та розвинулися міста Одеса, Миколаїв, Херсон й інші, що пов'язали землеробство з промисловими підприємствами. Значного розмаху набула торгівля продуктами сільського господарства як у південному регіоні України, так і з сусідніми державами. Отож, на Півдні України виразніше сформувалися виробничі структури капіталістичного зразка, які поєдналися монетарно-грошовою системою. У Центральній Росії означена тенденція капіталізації сільського господарства на поміщицькій і сімейно-подвірній землі була менш помітною. Суб'єкти сільськогосподарського виробництва Півдня України набули здатності і спроможності до утвердження своєї фінансової незалежності від державних інститутів і до створення громадських організацій для захисту від свавілля державних чиновників.

Середина XIX ст. для європейських країн стала апогеем національно-ви-

звольних буржуазних революцій, для Російської імперії – початком їх зародження і розвитку. Саме в такому контексті слід розглядати реформи земельних відносин, які дали старт розвитку національно-демократичних визвольних сил народів, які були у складі Російської імперії. В цьому контексті досить важлива думка про російський деспотизм і реформи земельних відносин 1861 р. П. Чаадаєва, який вважав, що вся російська общинно-імперська соціальна психологія в період реформи, започаткованої Олександром II, коренилася в моральних стражданнях, близьких до містицизму, національний інтерес не був виявлений у такому розумінні, як він повстав в європейській цивілізації [6, с. 128].

За всіх недоліків, які обмежували права і свободи селян навіть після скасування інституту кріпацтва, слід все ж таки наголосити на тому, що європейські ідеї державно-правового змісту були значною мірою втілені у маніфесті 1861 р., що сприяло переорієнтації передової національної української думки на пошуки шляхів національного визволення народів на ґрунті тих позитивних змін, що відбулися після скасування інституту кріпацтва. Ідеї Французької революції та народницького романтизму в пореформеній Росії істотно змінилися, передусім, укріпилася правова думка про те, що народ в Російській імперії – це не населення всієї території, а локалізовані, закріпачені політично і духовно в громадянських правах представники народів, які мали колись свою державу, а тому ідея відновлення своєї національної державності стала фокусом національно-визвольних змагань в другій половині XIX ст. Г. Федотов пише, що новітні національно-демократичні уявлення про державу склалися в досвіді XIX ст., коли національна держава з винятку стає нормою, типом держави взагалі. Сучасна держава-нація – продукт схрещення двох спершу ворогуючих сил романтизму і Французької революції: романтизм в людині й культурі відродив ідею народу та трансформував її в націю [7, с. 97].

Разом з маніфестом про скасування кріпосного права Олександр II ввів у дію цілий ряд правових норм, які стосувалися саме українського народу. Це, по-перше, закон про селян, які вийшли з кріпацької залежності; по-друге, порядок проведення селянської реформи у

Катеринославській, Таврійській, Херсонській губерніях і частині Харківської; для Чернігівської, Полтавської і частини Харківської губерній було видано спеціальне положення про поземельний устрій [8, с. 123]. Цими окремими актами було надано право самоорганізовуватися малоземельним селянам в різного роду кооперативи – виробничі, переробні сільськогосподарської продукції та її збуту. Саме ці акти стосовно України сприяли прискоренню товарного виробництва сільськогосподарської продукції. Ці процеси в Україні відбувалися незрівнянно швидкими темпами, ніж у центрі, обтяженому пережитками кріпацтва [9, с. 217–218]. Вже у другій половині 80-х років XIX ст. в Нижньому Подніпров'ї сформувалися міжгалузеві сільськогосподарські і промислові виробничі групи [10, с. 17]. На думку С. Сворака, в цей період розпочався рух по створенню громадських організацій, які мали забезпечувати господарську діяльність суб'єктів землеволодіння і землекористування. Чимало членів нелегального «Земського союзу» належали до чернігівського, полтавського, харківського земств, що презентували традицію козацького самоврядування [11, с. 145].

В реорганізованому варіанті адміністративного управління суб'єктами землеволодіння й землекористування, утвердженому Олександром II, містяться норми права, що були властиві українській державно-правовій культурі і виразно окреслені в Литовському Статуті. Так, приміром, адміністративна одиниця «волость» була вплетена в державно-правовий простір Київської Русі і знайшла закріплення у Литовському Статуті. «Цей кодекс на цілі століття пережив Велике Князівство Литовське (ще 1819 р. він друкувався як збірник діючих законів), він зробився національним правом Лівобережної України й був чинний на українській території мало не до половини XIX ст.» [5, с. 129]. Згідно висновків Г. Вернадського і М. Володимирського-Буданова, «волость» об'єднувала декілька сільських громад, котрі були близько розташовані географічно і мали тісний зв'язок з містом. С. Сворака, вважає, що терміни «земля», «народ», «князівство», «мир», «волость» і т. ін. були складовими єдиної адміністративно-правової системи [11, с. 45]. Згідно маніфесту Олександра II, в системі самоврядування

первинною адміністративною одиницею була сільська громада, яка обирала старосту, котрий відслідковував, як кожне селянське подвір'я використовує землю та виконує свої «повинності» перед самодержавством.

Звертає на себе увагу і той факт, що із Литовського Статуту Олександр II запозичив інститут «мирових суддів», який мав вирішувати повсякденні суперечки між суб'єктами земельної власності, щоб не обтяжувати державні інститути розглядом дрібних правопорушень. Цей інститут був складовою частиною копного суду за Литовським Статутом.

Реформа 1861 р. найбільш виразно засвідчила, що між населенням анексованих Російської державою українських земель та корінним російським населенням існувала істотна відмінність не лише у правовій культурі землеволодіння і землеробства, але й у виробничій, технічній, агрономічній. Традиційною для Росії була і залишилася в основному общинна форма землеволодіння та малоземельного сімейного подвір'я, тоді як на українських землях внаслідок раніше проведених реформ та існуючих традицій сформувалась тісна взаємодія між суб'єктами приватновласницького землекористування і землеволодіння, поміщицьке землеволодіння і сімейно-подвірне виробили спільно стратегію розвитку сільськогосподарського виробництва в Україні. Це підтверджується й тим, що серед делегації дворян-землевласників були насамперед українці і білоруси, які радили Олександрові II прискорити проведення земельної реформи. Досить негативним фактором, що гальмував розвиток земельних відносин і нарощення приватновласницького капіталу в сільському господарстві, було те, що внаслідок агресивної політики Росії по відношенню до сусідніх держав склалися несприятливі умови передусім для України, в тому числі зменшувалися можливості виходу української сільськогосподарської продукції на європейський ринок.

З огляду на сказане можемо сформулювати наступний висновок. По-перше, запізнений прихід в російський державно-правовий простір європейських цивілізаційно-правових норм землеволодіння і землекористування зумовив і відсталість Росії не лише економічну, а й загальноцивілізаційну. По-друге, агресивна зовнішня політика Росії виключала

можливість іноземних інвесторів вкладати фінансові капітали для розвитку сільського господарства на багатих українських чорноземах, а тому проведені реформи відкривали лише потенційну можливість для подальшої співпраці з європейськими державами. По-третє, історичні умови Російської імперії, що склалися після поразки у війні з Туреччиною, були вагомим чинником, що змусив Олександра II провести земельні реформи, водночас і збільшити оподаткування всіх суб'єктів земельних відносин з метою прискореного розвитку військово-промислового потенціалу. Зрозуміло, що проведені реформи мали засвідчити, що Росія прямує до європейської цивілізації і має намір бути першою серед рівних.

ЛІТЕРАТУРА

1. Российская корона. Князья. Цари. Императоры / Гл. ред. Н. Ярошенко. – М. : Ридерз Дайджест, 2009. – 320 с.
2. Витте С. Ю. Записка по крестьянскому делу / С. Ю. Витте. – СПб. : Тип. В. Киршбаума, 1904. – 106 с.
3. К. П. Победоносцев и его корреспонденты : письма и зап. / с предисл. М. Н. Покровского. – Москва ; Петроград : Гос. изд-во, 1923. – 439 с.
4. Шевченко В. М. До характеристики категорій земельних власників України другої половини XIX – початку XX ст. : дворянство / В. М. Шевченко // Український селянин. – 2006. – Вип. 10. – С. 246–249.
5. Дорошенко Д. Нарис історії України / Д. Дорошенко. – Львів : Світ, 1991. – 573 с.
6. Волков Г. Три лика культури / Г. Волков. – М. : Молодая Гвардия, 1986. – 335 с.
7. Федотов Г. Доля імперій / Г. Федотов // Сучасність. – 1993. – № 1. – С. 97–98.
8. Кульчицький В. С. Історія держави і права України : навчальний посібник / В. С. Кульчицький, М. І. Настюк, Б. Й. Тищик. – Львів : Світ, 1996. – 296 с.
9. Ленин В. И. Полное собрание сочинений / В. И. Ленин. – 5-е издание. – Том 16 (Июнь 1907 – март 1908). – М. : Издательство политической литературы, 1973. – 598 с.
10. История СССР. Период империализма / Под ред. Е. Д. Черменского. М. : Просвещение, 1965. – 568 с.
11. Сворака С. Д. Політико-правова думка України XIX–XX століть про народовладдя : монографія / С. Д. Сворака. – Івано-Франківськ : ДВНЗ «Прикарпат. нац. ун-т ім. Василя Стефаника», 2015. – 375 с.